॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

अच्सन्धौ प्रकृतिभावः (३)

पुनरावर्तनम्

- प्रत्यभिवादेऽशूद्रे
- दूराद्धूते च
- हैहेप्रयोगे हैहयोः
- गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्

- अप्लुतवदुपस्थिते
- इ(३) चाक्रवर्मणस्य

- ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्
- अदसो मात्
- शे

१०३. निपात एकाजनाङ् (१.१.१४)

- पदत्रयम् । निपातः, एकाज्, अनाङ् ।
- 'प्रगृह्यम्' इति अनुवर्तते ।
- एकोऽज् निपातः आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् ।
- इ विस्मये । इ इन्द्रः ।
- उ वितर्के । उ उमेशः ।

'आ' इत्ययं निपातः द्विविधः – अङित् (आ), ङित् (आङ्) ।

अनाङ् इत्युक्तेः अङित् आकारः प्रगृह्य एव ।

आ एवं नु मन्यसे ।

आ एवं किल तत् ।

ङित् तु न प्रगृह्यः ।

ईषदुष्णम् ओष्णम् । आ(ङ्) + उष्णम् = ओष्णम् ।

'वाक्यस्मरणयोरङित्' । अन्यत्र ङित् इति विवेकः ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ।।

ईषदर्थे – ईषदुष्णम् आ+उष्णम् = ओष्णम् ।

क्रियायोगे – आ+अगच्छत् = आगच्छत् ।

मर्यादा / अभिविधिः – अन्तपर्यन्तम् आ+अन्तम् = आन्तम्

वाक्यम् – आ एवं नु मन्यसे ।

स्मरणम् – आ एवं किल तत् ।

१०४. ओत् (१.१.१५)

- एकपदात्मकं सूत्रम् ।
- 'ईदूदेद् द्विचनं प्रगृह्यम्' इत्यतः प्रगृह्यम् इति अनुवर्तते, 'निपात एकाजनाङ्' इत्यतः 'निपात' इति च ।
- ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् ।
- अहो ईशाः ।

१०५. सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे (१.१.१६)

- चत्वारि पदानि । सम्बुद्धौ, शाकल्यस्य, इतौ, अनार्षे ।
- 'प्रगृह्यम्' इति, 'ओत्' इति च अनुवर्तते ।
- सम्बुद्धिनिमित्तकः ओकारः वा प्रगृह्यः अवैदिके इतौ परे ।
- विष्णो + इति
- विष्णो इति ('सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे' इति वा प्रगृह्यसंज्ञा)
- विष्णव् इति ('एचोऽयवायावः' इति अवादेशः)
- विष्ण इति ('लोपः शाकल्यस्य' इति वा वकारलोपः)
- अनार्षे इति किम्? ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ।
- ब्रह्मबन्धो+इति = ब्रह्मबन्धविति / ब्रह्मबन्ध इति

१०६. उञः (१.१.१७)

- एकपदात्मकं सूत्रम् ।
- 'प्रगृह्यम्' इति, 'शाकल्यस्य' इति, 'इतौ' इति च अनुवर्तते ।
- उञः इतौ वा प्रागुक्तम् ।
- उ + इति = उ इति / विति

१०७. ऊँ (१.१.१८)

- एकपदात्मकं सूत्रम् ।
- 'प्रगृह्यम्' इति, 'शाकल्यस्य' इति, 'इतौ' इति, 'उञः' इति च अनुवर्तते ।
- उञः इतौ दीर्घः, अनुनासिकः ऊँ इत्ययम् आदेशः वा स्यात् ।
- उ+इति
- ऊँ इति ('ऊँ' इति आदेशः)
- उ इति ('उञः' इति प्रगृह्यत्वम्)
- विति ('इको यणचि' इति यणादेशः)

१०८. मय उञो वो वा (८.३.३३)

- चत्वारि पदानि । मयः, उञः, वः, वा ।
- 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' इत्यतः 'अचि' इति अनुवर्तते ।
- मयः – पञ्चमी = मयः परस्य
- उञः – षष्ठी = उञः स्थाने
- अचि – सप्तमी = अचि परे
- वः – प्रथमा = वकारः स्यात्
- वा = विकल्पेन
- मयः परस्य उञः वो वा स्यात् अचि ।

किमु + उक्तम्

कि	म्	उ	उ	क्तम्
	मय्	उञ्	अच्	
कि	म्	व्	उ	क्तम्

किम्वुक्तम् ('मय उञो वो वा' इति वकारादेशः)

पक्षे, किमु उक्तम् ('निपात एकाजनाङ्' इति प्रगृह्यसंज्ञा, प्रकृतिभावः)

- किम्वुक्तम् – 'मोऽनुस्वारः' (८.३.२३) [मान्तस्य पदस्य अनुस्वारः स्यात् हलि] इत्यनेन मकारस्य अनुस्वारः प्राप्नोति ।
- वस्य असिद्धत्वात् न अनुस्वारः ।
- मोऽनुस्वारः (८.३.२३)
- मय उञो वो वा (८.३.३३)

१०९. ईदूतौ च सप्तम्यर्थे (१.१.१९)

- पदत्रयम् ।
- 'प्रगृह्यम्' इति अनुवर्तते ।
- सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नम् ईदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् ।
- सोमो गौरी अधिश्रितः
- मामकी तनू इति
- 'सुपां सुलुक्...' इति सप्तम्याः लुक् ।
- गौरीङि, तनू ङि । ङेः लुक् ।

- अर्थग्रहणं किम् ?
- वृत्तौ अर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् ।
- वाप्याम् अश्वः वाप्यश्वः ।
- वापी ङि अश्व सु
- वापी अश्व ('सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' २.४.७१ – इति प्रत्ययस्य लुक्)

११०. अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः (८.४.५७)

- पदत्रयम् । अणः, अप्रगृह्यस्य, अनुनासिकः ।
- 'वाऽवसाने' इति अनुवर्तते ।
- अप्रगृह्यस्य अणः अवसाने अनुनासिकः वा स्यात् ।
- दधिँ / दधि ।
- अप्रगृह्यस्य किम् ?
- अग्नी ।
- अत्र प्रगृह्यत्वात् अनुनासिको न भवति ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हल्सन्धिप्रकरणम् (१)

१११. स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.४०)

꧁ पदत्रयम् ।

꧁ स्तोः – षष्ठी = सकार-तवर्गयोः स्थाने (स्+तु = स्तु, तस्य)

꧁ श्चुना – तृतीया = शकार-चवर्गाभ्यां योगे (श्+चु = श्चु, तेन)

꧁ श्चुः – प्रथमा = विधेयः । शकार-चवर्गौ स्तः ।

꧁ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः ।

स् / तु + श् / चु — श् / चु + स् / तु

श् / चु — श् / चु

- यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।
- स् – श्
- त् – च्
- थ् – छ्
- द् – ज्
- ध् – झ्
- न् – ञ्

हरिस् + शेते

हरि	स्	श्	एते
	स्तु	श्चु	
	श्चु		
हरि	श्	श्	एते

हरिश्शेते

रामस् + चिनोति = रामश्चिनोति

सत् + चित्

स	त्	च्	इत्
स	द्	च्	इत् (झलां जशोऽन्ते – ८.२.३९)
स	ज्	च्	इत् (स्तोः श्चुना श्चुः - ८.४.४०)
स	च्	च्	इत् (खरि च – ८.४.५५)

सच्चित्

शार्ङ्गिन् + जय = शार्ङ्गिञ्जय

११२. शात् (८.४.४४)

- एकपदात्मकम् ।
- 'स्तोः श्चुना श्चुः' (८.४.४०) इत्यतः श्चुः इति, 'न पदान्ताट्टोरनाम्' (८.४.४२) इत्यतः 'न' इति, 'तोः षि' (८.४.४३) इत्यतः 'तोः' इति च अनुवर्तते ।
- शात् – पञ्चमी = शकारात् परस्य
- तोः – षष्ठी = तवर्गस्य
- श्चुः – प्रथमा = श्चुत्वं
- न = न भवति
- शात् परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् ।

- विश् + नः = विश्नः ('विश्ञः' इति न भवति)
- प्रश् + नः = प्रश्नः